

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

ELNAZ ƏLİ QIZI ƏLİYEVA

**AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ
TAPMACALARIN LİŊVİSTİK TƏHLİLİ**

10.02.01 – Azərbaycan dili

10.02.04 – German dilləri

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru elmi
dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

NAXÇIVAN – 2011

Dissertasiya Naxçıvan Dövlət Universitetinin “İngilis dili” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Sevindik İslam oğlu Vəliyev**
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponetlər: **Dünyamin Nurqələm oğlu Yunusov**
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Firudin Həsən oğlu Rzayev
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı təşkilat: AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun “Müasir Azərbaycan dili” və “Roman-german dilləri” şöbələri.

Müdafiə “21” yanvar 2012-ci ildə saat 11⁰⁰ -da Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD. 02.121 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 7012, Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərciyi, Əsas bina, I mərtəbə, Böyük akt zalı

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “17” dekabr 2011-ci ildə göndərilmişdir.

FD. 02.121 Dissertasiya
Şurasının elmi katibi:

dos. İ.Z.CƏFƏROV

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Xalqın tarixini, adət-ənənələrini, milli-mənəvi dəyərlərini özündə əks etdirən qiymətli söz xəzinəsi olan tapmacaların Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında öyrənilməsi aktual bir məsələdir. İngilis dilinin geniş yayıldığı, dünyanın aparıcı dillərindən birinə çevrildiyini, Azərbaycan dilinin də hazırkı dövrdə xüsusi mövqe qazanaraq bir çox yerlərdə işlənməsini, həmçinin türkdilli xalqlar arasında lazımi səviyyədə ünsiyyətə xidmət edə bilməsini nəzərə alaraq bu dillərin hərtərəfli, daha dərindən öyrənilməsi olduqca vacibdir. Bunun üçün hər iki xalqın folklorunu, tarixi keçmişini, onomastikasını əks etdirən tapmacaların da tədqiqatə cəlb olunması əhəmiyyətlidir. Məlum olduğu kimi, tapmacalar canlı danışq dilini, ümumişlək leksikanı, arxaik söz və ifadələri, dialekt leksikasını özündə hiyf etdiyi üçün hər hansı bir xalqın dilinin tarixini, inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənmək baxımından qiymətli və etibarlı mənbə rolunu oynayır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Azərbaycan və ingilis dilindəki tapmacalar dissertasiyada əsas araşdırma obyektidir. Tədqiqatın predmeti isə Azərbaycan və ingilis dili tapmacalarının linqvistik təhlilidir. Burada hər iki dilə dair ayrı-ayrı kitablarda toplanmış və internet saytlarında yer almış tapmacalar dissertasiyanın qarşısında qoyulan məqsəd əsasında seçilir, linqvistik baxımdan təhlil edilir, onların leksik-semantik, frazeoloji və sintaktik xüsusiyyətləri təhlil olunur. Yeri gəldikdə hər iki dilin tapmacalarına dair bəzi qarşılaşdırmalar da aparılır.

Tədqiqatın məqsədi müxtəlif sistemli iki dilin materialları əsasında tapmacalarda inikas edən dünyanın dil mənzərəsinin müxtəlif aspektlərinin spesifikasiyasını üzə çıxarmaqdan və bunun əsasında müxtəlif dillərdə tapmacaların inkişaf tendensiyasını müəyyənləşdir-məkdən ibarətdir.

Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- tapmacaların linqvistik və konseptual spesifikasiyasını nəzərə almaqla tədqiq edilən iki müxtəlif sistemli dilin materiallarını sistemləşdirmək;
- Azərbaycan və ingilis tapmacalarının leksik və sintaktik planda təsvirini təqdim etmək;

- müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında tapmacaların leksik, qrammatik və struktur-semantik xüsusiyyətlərini səciyyələndirmək;
- tapmacaların ümumi linqvistik tipologiyasını təqdim etmək;
- tapmacalarda inikas edən dünyanın dil mənzərəsinin müqayisə-qarşılaşdırma əsasında təhlilini vermək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İlk dəfə olaraq Azərbaycan və ingilis dillərində tapmacaların müqayisəli-tipoloji aspektləri sistemli şəkildə linqvistik kontekstdə nəzərdən keçirilir, tapmacaların linqvistik statusunun müəyyənləşdirilməsinə cəhd edilir, onların universal və spesifik xüsusiyyətləri, leksik-semantik və sintaktik təbiəti öyrənilir. İşdə qarşılaşdırılan dillərdə tapmacalar üçün xarakterik olan arxaik sözlər, dialekt sözləri, ümumxalq leksik vahidləri, tapmacaların dilindəki alınma sözlər, terminoloji səciyyə daşıyan leksik vahidlər ətraflı təhlil olunur, tapmacaların dilindəki sintaktik konstruksiyalar işləklilik səviyyəsinə görə üzə çıxarılır, onlar üçün xarakterik və spesifik sintaktik hadisələr nəzərdən keçirilir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat prosesində qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələri həyata keçirmək üçün istifadə edilən metod və üsullar tədqiqatın xarakterindən asılı olur. Bu dissertasiya işinin vəzifələrinin tələbinə uyğun olaraq təsviri və müqayisə-tutuşdurma metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın materialları. Tədqiqatda təhlilə cəlb olunan faktik dil materialları hər iki dildə 1960-2004-cü illərdə ayrı-ayrı kitablarda toplanmış və internetdə çap olunan folklor nümunələri əsasında toplanmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatda dilin ümumi nəzəriyyəsinin işlənilib hazırlanması və təkmilləşdirilməsi üçün mühüm olan ümumi, universal və tipoloji baxımdan əhəmiyyətli xüsusiyyətlər üzə çıxarılır. Tədqiqatda irəli sürülən məsələlər təkcə tapmacaların deyil, eləcə də digər folklor nümunələrinin araşdırılmasında, onların leksik-semantik, struktur-semantik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində tətbiq edilə bilər. Bütün bunlar tədqiqatın nəzəri qrammatika üçün əhəmiyyətli olduğunu göstərir.

Tədqiqatın nəticələrindən ali məktəblərin filologiya fakültələrində tədris olunan nəzəri, müqayisəli və tipoloji dilçilik kursları üzrə mühazirələrdə, azərbaycandilli tələbə auditoriyasında ölkəşünaslığın və ingilis dilinin qrammatikasının tədrisi prosesində, xarici dillərin

tədrisi metodikasında, tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasında, eləcə də ali və orta məktəblər üçün müqayisəli qrammatika üzrə dərslik və metodiki vəsaitlərin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobeiasyası. Təqdim olunan dissertasiya 2006 - 2011-ci illərdə yazılmışdır. Dissertasiyanın mövzusu 20 dekabr 2007-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Şurasında təsdiqlənmiş, həmçinin Respublika Tədqiqatların Təşkili və Əlaqələndirmə Şurası Dilçilik üzrə Problem Şurasında qeydə alınmışdır (02 may 2008 -ci ildə). İş Naxçıvan Dövlət Universitetinin “ İngilis dili” kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticələri dissertantın ayrı -ayrı jurnal və toplularda Azərbaycan və ingilis dillərində dərc olunmuş 10 məqaləsində (ikisi Türkiyədə, səkkizi Azərbaycanda) öz əksini tapmışdır. Dissertant Bakı Slavyan Universitetində “Azərbaycanşunaslığın aktual problemləri” mövzusunda keçirilən I Beynəlxalq elmi konfransda (2010) “Azərbaycan və ingilis dili tapmacalarında səstəqlidi sözlər haqqında” adlı məruzə ilə çıxış etmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, metodları, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobeiasyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın **I fəsl** “**Azərbaycan və ingilis dillərində tapmacaların leksik-semantik təhlili**” adlanır. Bu fəsildə qarşılaşdırılan dillərdə linqvistik tədqiqat obyektinə olaraq tapmacalar leksik-semantik cəhətdən təhlil edilir, onların leksik-semantik xüsusiyyətləri araşdırılır.

Ümumişlək leksikanı, arxaik söz və ifadələri, dialekt leksikasını özündə əks etdirən tapmacalar kiçik folklor janrı olub dilin tarixini öyrənmək üçün qiymətli və etibarlı mənbə rolunu oynayır¹.

¹ *Bax:* Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: Maarif, 1979; Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı: 1968; Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı: 1990; The Exeter Book Riddles / Translated and introduced by Kevin Crossley-Holland. Penguin, 1993; Плахова О.А. Английские сказки в этнолингвистическом аспекте. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Нижний Новгород: 2007 və s.

Araşdırmalar göstərir ki, müxtəlif dillərə malik olan xalqların illər boyu topladığı təcrübənin ümumiləşdirilmiş nəticəsi olan tapmacalar bir çox xüsusiyyətlərinə görə ümumi cəhətlərə malikdir. Genetik və coğrafi ərazi baxımından bir-birinə yaxın və ya uzaq məsafədə yaşayan, eyni zamanda müxtəlif quruluşa və sistemə malik dillərin daşıyıcıları olan xalqların folklor materiallarının, o cümlədən tapmacaların tipoloji baxımından tədqiq edilərək araşdırılması bəşəri təfəkkürün formalaşması, inkişafı qanunauyğunluqlarının üzə çıxarılmasında maraqlı elmi nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Azərbaycan dilində *tapmaca* sözü “tapmaq” felinin kökündən və *-maca* ad düzəldən şəkilçidən əmələ gəlmişdir. Cənub-qərbi türk dilləri üçün xarakterik olan bu şəkilçinin semantikasında proses və ya obyektin adının mənası birləşir. Türkoloji ədəbiyyatda bu şəkilçi ilə əmələ gələn iki sözün – *bilməcə* və *tapmaca* – olduğu qeyd olunur. Onların biri *bilmək*, digəri *tapmaq* feli ilə əlaqədardır¹. Azərbaycan dilində hər iki söz işləkdir. Müasir türk ədəbi dilində *bulmaca* variantı işlənir. Şifahi xalq yaradıcılığı janrlarından birinin terminoloji adlandırılmasında Azərbaycan dilində ara-sıra *bilməcə* sözündən istifadə edilməsinə baxmayaraq, termin kimi *tapmaca* variantı sabitləşmişdir.

İngilis dilində eyni janrın adlandırılması üçün *riddle* sözündən istifadə olunur. Bu dilin izahlı lüğətində *riddle* sözünün isim kimi *a question, puzzle, or verse so phrased that ingenuity is required for elucidation of the answer or meaning; conundrum; a person or thing that puzzles, perplexes, or confuses; enigma* və fel kimi *to solve, explain, or interpret (a riddle or riddles); to speak in riddles* mənalari verilir². Göründüyü kimi, ingilis dilində *riddle* sözü “həll etmək, izah etmək və ya şərh etmək” mənasını verən *riddle* feli ilə əlaqəlidir. Etimoloji baxımdan qədim ingilis dilindəki *rædelle, rædelse, ræd* “müzakirə etmək” felinin kökü ilə bağlıdır. Bu da kök etibarilə qədim sakson *rādislo*, german *Rätsel* feli ilə əlaqəlidir. Müasir ingilis dilində *riddle* sözü ilə sinonim olaraq *enigma, puzzle,*

¹ Ахундова Г.И. Лексика и синтаксис азербайджанских народных загадок. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1986, с. 6.

² Collins English Dictionary. 8th Edition, first published in 2006 © HarperCollins Publishers. 120,000 entries. // ABBYY Lingvo 12 English Trial.

conundrum sözlərindən istifadə olunur¹.

Məzmun baxımından ən müxtəlif sahələrlə - təbiət və təbiət hadisələri, nəbatat aləmi, bitkilər, ağaclar, bostan və tərəvəz məhsulları, meyvələr, heyvanlar, quşlar, insan və insanın bədən üzvləri, geyim və bəzək şeyləri, silahlar, yemək adları və yeyinti məhsullarının adları, musiqi alətləri, kənd təsərrüfatı alətləri və məhsulları, mətbuat və texnika ilə bağlı çoxlu tapmaca nümunələri toplanmışdır.

Qədim ingilis tapmacaları yaranma tarixi 10-cu yüzilliyə aid edilən və Ekseter Kitabı (*Exeter Book*) adlanan məcəllədə əksini tapmışdır. Bura bir sıra digər qədim poetik abidələrlə bərabər 95 tapmaca daxildir. Həmin tapmacaları tematik qruplar üzrə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1) İnsan və onun məişəti ilə bağlı tapmacalar. 2) Heyvan və quşlarla bağlı olan tapmacalar. 3) Hərbi iş, silah və gəmiçilik ilə bağlı olan tapmacalar. 4) Kosmoloji tapmacalar. 5) Xristian dini və kilsə ilə əlaqəli tapmacalar. 6) Yazı, savad və kitab ilə bağlı tapmacalar².

Tapmacalar daha çox ədəbiyyatşünaslıq baxımından araşdırılmışdır. Bununla belə, canlı danışiq dilini, ümumişlək leksikanı, arxaik söz və ifadələri, dialekt leksikasını özündə əks etdirən tapmacalar linqvistik baxımdan da tədqiq edilmiş, onların leksik-qrammatik xüsusiyyətləri, qismən də olsa, ayrı-ayrı dillərin materialı əsasında, eləcə də müqayisəli tipoloji aspektdə araşdırılmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, xalqın illər boyu topladığı təcrübənin ümumiləşdirilmiş nəticəsi olan tapmacaların müxtəlifsystemli dillərin materialı əsasında tipoloji baxımdan tədqiqi maraqlı elmi nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Dialekt leksikası. Dialekt leksikası dedikdə müasir dilin lüğət tərkibinə daxil olan, onun şivələrinə məxsus sözlər nəzərdə tutulur. Tədqiqatda dialekt leksikası əsasən Azərbaycan tapmacalarının materiallarında izlənmişdir. İngilis dilindəki tapmacalarda dialekt leksikasından bəhs etmək üçün dil faktı, demək olar ki, müşahidə olunmur. Azərbaycan dilindəki tapmacalarda *lobbaz*, *məs//məst*, *tuburğu*, *tağar*, *pirəm*, *daylağ*, *alaca*, *gödən*, *sıpa*, *adına*, *gomuş*,

¹ Collins English Dictionary. 8th Edition, first published in 2006 © HarperCollins Publishers. 120,000 entries. // ABBYY Lingvo 12 English Trial.

² The Exeter Book Riddles/ Translated and introduced by Kevin Crossley-Holland. Penguin, 1993.

tısmar// tısmax// tısmıx, gərməşöy, saqqa, küt və s. dialekt sözlərə rast gəlinir. Tapmacalarda müşahidə olunan dialekt leksikası onların yaranma arealları barədə fikir yürütməyə imkan verir:

Ağ atım, *lobbaz* atım,

Qayadan qopmaz atım (469).*

Cavabı “kərtənkələ” olan bu tapmacada işlənmiş *lobbaz* sözünə Borçalı, Qazax, Mİngəçevir, Tovuz rayonu ərazilərində “lovğa, özünü öyən” mənasında rast gəlinir. Bu söz əsasında yaranmış *lobbazdammağ* (lovğalanmaq, özünü öymək), *lobbazdix* (lovğalıq), *lobbaz-lobbaz* (lovğa-lovğa) sözləri də Qazax, Tovuz və Borçalı ərazisində müşahidə olunur¹.

-Ağ qıza əl uzatdım,

Məsti budaqda qaldı (181).

Açması “pambıq” olan bu tapmacada işlənmiş *məst//məs* sözü Gürcüstanın Qardabani, Azərbaycanın Qazax, Quba, Şəki rayonlarında “məs”, Biləsuvar, Şəmkir rayonlarında isə “məst” kimi işlənir².

Dağdan gəlir hozi kimi,

Dəyirmanın tozu kimi (68)

Culfa rayonu ərazisində bu söz “qanmaz, kobud” mənasında işlənir³.

Alınma sözlər. Hər bir dil özünün tarixi inkişaf prosesində bu və ya digər dildən xeyli miqdarda əcnəbi sözlər qəbul edir. Dillərin uzunmüddətli qarşılıqlı tarixi əlaqələrinin nəticəsi olaraq alınmalar həm bir proses, həm də bu prosesin nəticəsi kimi hər bir dilin tarixinin tədqiqi üçün xüsusi maraq kəsb edir. Alınma sözlərin tədqiqi yolu ilə həm alınma sözün mənbə dilinin, alınmanın yolu, formaları və tiplərinin, eləcə də alınma sözün keçdiyi dildə uğradığı fonetik və qrammatik dəyişikliklərin üzə çıxarılması mümkün olur.

S.Cəfərov Azərbaycan dilinə başqa dillərdən keçən sözlərdən bəhs edərkən yazır: “Bu sözlər müəyyən tarixi faktlar, məkan və zaman münasibətləri ilə əlaqədar olaraq müxtəlif dillərdən dilimizə keçmişdir. Belə sözləri öz tarixiliyi etibarı ilə Qafqaz dillərindən

* Rəqəmlər “Tapmacalar” kitabında (Tapmacalar, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004) tapmacaların sırasını göstərir.

¹ Azərbaycan dialektoloji lüğəti. I cild, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1999, s. 369.

² Azərbaycan dialektoloji lüğəti. II cild, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2003, s. 390.

³ Azərbaycan dialektoloji lüğəti. I cild, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1999, s. 229..

gələn sözlər, ərəb dilindən gələn sözlər, fars dilindən gələn sözlər, rus dili və rus dili vasitəsi ilə başqa dillərdən gələn sözlər olmaq üzrə dörd qrupa ayırmaq olar”¹.

Azərbaycan tapmacalarında *abdal, ahəstə, ahu-zar, avaz, bafta, bərəkallah, çərxi-fələk, cümlə-cahan, dərdi-bəla, dərdümənd // dərdmənd, dəstəməz, dırazi // diraz, əllaf, zülf, ənbər, ərş, əza, fəğanə, fruş // furuş, gərđişi dövrən, haramzadə, ifadə, ismi-bəyan, ləb, müşkül, neştər, nihan // nihani // nəhani // ahani, pər, pərvaz, pərvər* və s. alınma sözlərə rast gəlinir. Dissertasiyada bunlar faktik material əsasında geniş təhlil edilir.

İngilis dilinin lüğət tərkibini araşdıran tədqiqatçılar alınmaları təsnif edərək onların müxtəlif dövrlərdən və dillərdən keçdiyini vurğulayırlar. İngilis dilinə keçmiş alınmalar üçün mənbə dil olaraq kelt, latın, skandinav, fransız, alman, italyan və s. dillər göstərilir².

Tapmacaların dilinin lüğət tərkibindəki alınmalar ilə bağlı bir məsələni qeyd etmək lazımdır. Genetik və coğrafi ərazi baxımından bir-birinə yaxın və ya uzaq məsafədə yaşayan, eyni zamanda müxtəlif quruluşa və sistemə malik dillərin daşıyıcıları olan Azərbaycan və ingilis xalqlarının folklor materiallarının, o cümlədən tapmacaların dilinin lüğət tərkibindəki alınmalar hər iki dildə qədim alınmaları əhatə edir. Bu xüsusiyyət müqayisə edilən dillər üçün ümumilik təşkil edir.

İngilis dilindəki tapmacalarda *appear, array, arrive, burden, creature, deserve, devour, fling, forest, front, frown, ice-cream, press, strange, suffer, treasure, trot, visit, warrior, wing* və s. alınma sözlərə rast gəlinir. Dissertasiyada həmin sözlərin ingilis dilinə keçməsi tarixi, onların mənşəyi barədə leksikoqrafik mənbələr əsasında geniş təhlil verilir. Bəzi nümunələrə diqqət yetirək:

*Two brothers we are, Great **burdens** we bear,
On which we are bitterly **pressed**; The truth is to say,
We are full all the day, And empty when we go to rest (Shoes).*

Tapmacada işlənən *burden* qədim fransız dilindən alınmış *bourdon* sözündəndir. 14-cü yüzillikdə alınmış *press* sözü isə

¹ Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (Leksika), Bakı: 1970, s. 47.

² Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. М., 1956; Arnold I.V. The English Word, M.-L., 1966; Ilysh B.A. The Structure of Modern English. Leningrad, 1971.

mənşəyini qədim fransız dilindəki *presser* sözündən, sonuncu da latın *pressāre* kökündən götürmüşdür¹

*Clean, but not water, White, but not snow,
Sweet, but not ice-cream, What is it? (Sugar)*

Tapmacada “ice-cream” mürəkkəb sözünün ikinci tərəfi olan *cream* qədim fransız “cresme”, erkən latın “crāmum” sözü ilə bağlı olub, kelt mənşəlidir².

What is always coming, but never arrives? (Tomorrow)

Bu tapmacadakı *arrive* sözü qədim fransız “ariver” sözü ilə bağlıdır, *enmək, sahilə çatmaq* mənasında işlənir. 13-cü əsrdən ingilis dilində işlənməsi lüğətlərdə qeyd olunur³.

I have not wings, yet I fly.

I have not eyes, yet I cry. What am I? (Cloud).

Burada *wing* sözü skandinav mənşəlidir, 12-ci əsrdən ingilis dilində işlənir. Etimoloji cəhətdən qədim skandinav “vəngir” sözü ilə bağlıdır⁴.

Tapmacaların lüğət tərkibinin mənşəyinə görə nəzərdən keçirilməsi, dillərin uzunmüddətli qarşılıqlı əlaqələrinin tarixini, hər bir dilin leksik sistemindəki dəyişmələri və onların səbəblərini tədqiq etmək imkanlarını genişləndirir.

Arxaik sözlər. Tapmacaların dilinin leksik xüsusiyyətlərindən biri də onlarda arxaik leksikanın, müasir dil baxımından köhnəlmiş leksik vahidlərin və ya həmin vahidlərin yenə də müasir dil nöqtəyindən nəzərdən köhnəlmiş mənalarda və ya məna çalarlarında işlənməsidir. Qarşılaşdırılan Azərbaycan və ingilis dillərindəki tapmacalarda elə sözlər vardır ki, müasir ədəbi dildə işləkliyi itirmişdir. Vaxtilə dilin lüğət tərkibində işlək olmuş həmin sözlər dialektlərdə, onomastik vahidlərdə, tarixi və dialektoloji lüğətlərdə və folklor

¹ Collins English Dictionary. 8th Edition, first published in 2006 © Harper Collins Publishers. 120,000 entries. // ABBYY Lingvo 12 English Trial; Webster's Collegiate Dictionary, 10-th edition, Merriam-Webster, Incorporated Springfield, Massachusetts, U.S.A., 2000, p. 922

² Collins English Dictionary. 8th Edition, first published in 2006 © Harper Collins Publishers. 120,000 entries. // ABBYY Lingvo 12 English Trial.

³ Concise Oxford English Dictionary, 11th Edition Revised © Oxford University Press 2006 // <http://www.penreader.com>.

⁴ Collins English Dictionary. 8th Edition, first published in 2006 © Harper Collins Publishers. 120,000 entries. // ABBYY Lingvo 12 English Trial.

nümunələrində qorunub saxlanmışdır. Onlar arxaik sözlər hesab olunur.

Azərbaycan tapmacalarında *aba*, *abbası*, *çaharşənbə*, *çuxa*, *dadıq*, *dinar*, *əşrəfi*, *firəng*, *kəndi*, *libas*, *patava*, *sanamaq*, *sini*, *tağar*, *tümən*, *ün*, *xalvar*, *xatın* və s. arxaik sözlər çox geniş işlənir.

Nümunələr:

İlim ilim düyməsi,	Ağac ağacdən,
İlim <i>xatın</i> düyməsi,	Qarnı şalaşdan,
Hər kəs onu tapmasa	Doymaz bu oğlan,
On beş <i>tümən</i> cəriməsi	Min <i>tağar</i> aşdan
(235).	(1236).

İngilis dilində arxaik sözlərin işləndiyi aşağıdakı tapmacaları qeyd etmək olar:

This thing all things devours: Birds, trees, beasts, flowers;
Gnaws iron, bites steel; Grinds hard stones to meal;
Slays king, ruins town, And beats high mountain down. (*Time*)

Tapmacada işlənən *slay* sözü üçün Oksford izahlı lüğətində aşağıdakı izahat verilir: “Slay - 1) *archaic* or *literary* kill in a violent way. 2) *informal* greatly impress or amuse”¹. *Slay* sözü birinci mənada arxaikləşmişdir. Həmin mənada *slay* sözü işləklidən qalmış və onun əvəzində *kill* sözü işləklilik qazanmışdır. *Slay* sözü *öldürmək* mənasında işlənmişdir. “Kill” sözü onu əvəzləsə də, *slay* sözü “to kill, esp violently”, yəni “xüsusi amansızlıqla öldürmək” deməkdir.

Thousands lay up gold within this house, but no man made it.
Spears past counting guard this house, but no man *wards* it. (A beehive).

Bu tapmacada “*ward(s)*” sözü diqqəti cəlb edir. Kolinzin ingilis dilinin izahlı lüğətində bu sözün 11 mənası verilir². Həmin mənaların 10-u bu sözün isim nitq hissəsinə aid olduğunu bildirir. 11-ci mənə həmin sözün fel kimi işləndiyini göstərir: “11) (tr) *archaic* to guard or protect”, yəni “*arxaik* mühafizə etmək və ya qorumaq”. Yuxarıdakı tapmacada da “*ward*” məhz fel kimi işlənmişdir.

Terminoloji leksika. Tapmacalarda təsərrüfatın ayrı-ayrı

¹ Concise Oxford English Dictionary, 11th Edition Revised © Oxford University Press 2006 // <http://www.penreader.com>

² Collins English Dictionary. 8th Edition, first published in 2006 © Harper Collins Publishers. 120,000 entries. // ABBYY Lingvo 12 English Trial.

sahələrinə aid olunan sözlər işlədilir. Bunlar peşə-sənət sözləri olub termin səciyyəsi daşıyır. Mahiyyət etibarı ilə peşə-sənət sözləri terminoloji leksikanın əsasını təşkil edir. Azərbaycanda meyvəçilik, üzümçülük, quşçuluq, balıqçılıq, qoyunçuluq, maldarlıq, atçılıq, arıçılıq, əkinçilik, tərəvəzçilik çox yayılmış təsərrüfat sahələridir. Peşə-sənət leksikası daha çox ümumxalq danışığı dili, dialekt və şivələr, ümumişlək leksika əsasında formalaşır. Azərbaycan tapmacalarında *arxac*, *biyan*, *çəpəl*, *çəpkən*, *çölmək*, *daraq*, *gəbə*, *kilim*, *köşək*, *ləyən*, *oğlaq/oğlax*, *oraq*, *palaz*, *qaşqa*, *sərnic*, *sini*, *yulğun* və s. termin səciyyəli sözlərə rast gəlinmiş və bunlar zəngin dil materialı əsasında araşdırılmışdır. İngilis tapmacalarında terminoloji səciyyə daşıyan leksik vahidlər daha çox hərbi iş, silah və gəmiçilik ilə bağlıdır. Qədim ingilis poeziyasında, eləcə də qədim ingilis tapmacalarında müharibə və cəngavər obrazı daha çox öz əksini tapdığına, müharibə və ya hərbi işi kişilər üçün başlıca və əsas məşğuliyyət olaraq qəbul edildiyinə görə döyüşçü və onun məişət həyatının təfərrüatlarına xüsusi diqqət verilir. Tapmacaların bir çoxu hərbi yarışlara, yarışlarda geyilən geyim növlərinə, gəmiçilik ilə bağlı söz və sözbirləşmələrinə (“*anchor*”, “*ship*”, “*rake*”, “*helmet*”, “*coat of mail*” və s.), qılınc “*sword*”, qalxan “*shield*, *buckler*”, kaman-ox “*bow*”, nizə “*spear*, *lance*” kimi müxtəlif yaraq-əsləhə, silah növlərinə həsr olunmuşdur¹. İngilis tapmacalarında *teapot* (çaydan), *herbal* (bitki, ot), *peppermint* (nanə) kimi sözlərlə bərabər, insanın bədən üzvlərinin adlarını ifadə edən *thigh* (ombə), “*belt*” (kəmər, qurşaq), “*clothes*” (paltar, geyim), “*head*” (baş), “*knee*” (diz) kimi terminoloji səciyyəli sözlərə də rast gəlinir.

Dissertasiyanın birinci fəslində həmçinin Azərbaycan və ingilis dillərində tapmacalarda işlənən dini termin və anlayışlar, çoxmənalı sözlər, omonimlər, sətəqlidi sözlər, frazeoloji vahidlər araşdırılır, tapmacalarda təzahür edən danışığı dili xüsusiyyətlərinə nəzər yetirilir.

Dissertasiyanın “**Azərbaycan və ingilis dillərində tapmacaların sintaktik xüsusiyyətləri**” adlanan II fəslində sintaktik quruluş baxımından özünəməxsusluqları ilə seçilən tapmacaların dilinin sintaktik xüsusiyyətləri araşdırılır.

¹ Кузнецова Т.С. Тематика загадок Эксетерского кодекса (на примере некоторых загадок). // <http://www.jurnal.org/articles/2007/fill6.html>.

Diqqəti cəlb edən ən mühüm xüsusiyyət tapmaca sintaksisinin şifahi danışığı dili sintaksisi ilə oxşar cəhətlərinin olmasıdır. Folklor nümunəsi olan tapmacalar ünsiyyət prosesində geniş istifadə dairəsinə malikdir. Tapmacalarda dialoq nitqinin müxtəlif təzahür formaları öz əksini tapmışdır. Tapmacalar başqa janrlardan fərqli olaraq bütün hallarda dialoqludur. Başqa sözlə, şifahi şəkildə yaranıb yayılan bədii yaradıcılıq hadisəsinin ifasında iki tərəfin olması vacibdir. Birinci tərəfdə sorğu - bədii mətn dayanır. Ona görə də tapmaca deyəndə, çox zaman ancaq bu tərəf yada düşür. İkinci tərəfdə sadəcə cavab olur. Məsələn:

Azərbaycan dilində:

Əziziyəm, nədəndir,
Çəpkəni gülbədəndir.

Kötüyünə od düşüb,

Gəlin görək nədəndir? (1397)

İngilis dilində:

Whether I'm coming or
whether I'm going, I sing a
song when I'm blowing.

What am I? (*The wind*)

Özünün funksional-məna istiqamətinə görə müqayisə edilən Azərbaycan və ingilis dillərində tapmaca, bir qayda olaraq, mətn-təsvirdən ibarətdir. Həmin mətn-təsvir üçün aşağıdakı məzmun komponentləri xarakterikdir. 1) obyektin adlandırılması; 2) həmin obyektin əlamətlərinin sadalanması.

Tapmacanın bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, təsvir obyektini olan predmet birbaşa adlandırılı bilməz, təsvir olunan obyektin adətən eyham vurularaq xarakterik əlamətləri lakonik şəkildə dilə gətirilir. Lakonik ifadə tərzini tapmacanın mətninin bütün struktur elementlərinə böyük məna və çəki verir. Ona görə də tapmacaların sintaktik cəhətdən təqdimatı məsələləri böyük əhəmiyyət və məna kəsb edir. Çünki tapmacaların struktur təşkili onun mətninin semantikası və kommunikativ vəzifəsi ilə şərtlənir.

Qarşılaşdırılan Azərbaycan və ingilis dillərində tapmacaların mühüm xüsusiyyəti cümlədə müəyyən üzvlərin buraxılmasıdır. Məlumdur ki, cümlədə müəyyən üzv buraxılırkən burada yarımçıqlıq baş verir. Müqayisə edilən Azərbaycan və ingilis dillərində bu cəhətdən müəyyən fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərir. Belə ki, ingilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan tapmacalarında yarımçıq cümlənin bütün tiplərinə rast gəlmək mümkündür.

Azərbaycan tapmacalarında hipotaksis (sintaktik vahidlərin bir-birindən asılılığını əks etdirən qrammatik ünsürlərin eksplisit tərzdə işlənməsi, cümlələrin birinin digərinə tabeliliyi və bu

tabeliliyin müəyyən ünsürlər vasitəsilə əksi) və parataksis (sintaktik vahidlərin bir-birilə yanaşı işlədilməsi və bu zaman cümlələrin birinin digərindən asılılığının qrammatik-formal əlamətlərlə əks olunmaması) geniş müşahidə olunur.

Azərbaycan tapmacalarında “*o nədir ki*”, “*o hansıdır, hansı (quşdur) ki*” tipli ifadələr tabeli mürəkkəb cümlə növlərini əmələ gətirən konstruksiyalarda işlənir. İngilis dilindəki tapmacalarda isə “*What am I?*”, “*What is it?*” sadə sual cümləsi ilə bitən konstruksiyalar daha geniş işləkdir.

Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşunun özəllikləri tapmacalarda müxtəlif forma və variantlarda əks olunmuşdur. Belə ki, tapmacalarda təktərkibli, cüttərkibli cümlələrə, yarımçıq cümlənin müxtəlif təzahür formalarına, qeyri-müəyyən şəxslə, ümumi şəxslə, şəxssiz cümlələrə, adlıq cümlələrə, söz cümlələrə rast gəlmək mümkündür. Daha çox danışiq dilinə xas xüsusiyyətlər üstünlük təşkil etsə də, yazılı ədəbi dilin təsiri də özünü burada göstərməkdədir. Sadə cümlə növləri ilə yanaşı, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr də tapmacaların yaranmasında mühüm rol oynayır.

Nəqli cümlələr. Nəqli cümlələr geniş yayılmış cümlə formasıdır. Nəqli cümlələrin xüsusiyyətlərindən bəhs edərək, Y.Seyidov yazır: “Nəqli cümlələr dilin ən kütləvi ünsiyyət vasitəsi hesab olunur, həm də bunlar başqa cümlə növlərinə nisbətən daha çox işlədilir. Epik xüsusiyyət daşıyan bütün əsərlərdə (roman, povest, hekayə, poema və s.), bizim söhbətlərimizdə, çıxışlarda, məktub və protokollarda, məqalələrdə və s. nəqli cümlələr əsas yer tutur. Məsələn, Mir Cəlalin “Yollar” hekayəsindəki 75 cümlədən 66-sı, S.Vurğunun “Muğan” poemasının birinci hissəsindəki 31 sadə cümlədən 28-i nəqli cümlələrdir”¹.

Müqayisə edilən dillərdə nəqli cümlələrlə ifadə olunmuş tapmacaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Bir sadə nəqli cümlədən ibarət tapmacalar:

Azərbaycan dilində:

-Ağ qız çiməndə uzanar. (351)

İngilis dilində:

I am the yellow hem of the sea's blue skirt. (*Sand on a beach.*)

¹ Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə, Bakı: Maarif, 1972, s. 107-108.

2. İki sadə cümlədən ibarət tapmacalar:

Azərbaycan dilində:

-Ağ sandığı açıldı, İçinnən nur saçıldı.

İngilis dilində iki sadə nəqli cümlədən ibarət tapmacalara rast gəlmədik.

3. Üç və daha artıq sadə nəqli cümlədən ibarət tapmacalar:

Azərbaycan dilində:

-Dağdan gəlir, daşdan gəlir,
Qudurmuş bir aslan gəlir. (66)

İngilis dilində:

The maker doesn't need it,
The buyer doesn't use it.
The user uses it without
knowing.

Tapmacaların yaranmasında mühüm rol oynayan nəqli cümlələrdə bəzən söz sırası pozulur. Bu, tapmacanın bədii təsir gücünü artırır, onu daha maraqlı, cəlbədicə edir. Məsələn:

Azərbaycan dilində:

Bir kişinin dörd evi var,
Biri yaşıldı, o biri al,
Biri sarıdı, o biri ağ. (40)
Bir sinidə iki toyuq
Biri isti, biri soyuq. (43)

İngilis dilində:

Voiceless it cries,
Wingless flutters,
Toothless bites,
Mouthless mutters. (*The
wind.*)

Hər iki dildə tapmacalarda söz sırasının pozulması bədii təsir gücü baxımından özünü doğruldur. Söz sırasını yerinə qoyduqda, tapmacalıq xüsusiyyəti itir, ilk baxışda mənasız ifadələr yaranmış olur.

Əmr cümlələri. Müqayisə edilən dillərdə əmr cümlələri əsasında formalaşan tapmacalar işlək deyil. Bununla belə bəzi nümunələrə rast gəlinir. Aşağıdakı tapmacalara diqqət yetirək:

Azərbaycan dilində:

-Dağdan, daşdan qan gəlir,
Qıvrılmış ilan gəlir.
Qabağında durmayın,
Qudurmuş aslan gəlir (64).

İngilis dilində:

Give me food and I will live
Give me water and I will die
What am I? (*Fire*)

Azərbaycan tapmacalarında bir bənddən ibarət şeir formasında əmr cümlələrinə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn:

-Ətnən sümük, balta sapı,
Beş barmağı, bir budağı,
Al-deyəndə açılar,
Ver-deyəndə yumular (786).

-Qırmızı Məmməd, dur get,
Yabılarını sür, get.
Otuz iki qapının,
Kilidini vur, get (771).

Bu xüsusiyyətə ingilis dilindəki tapmacalarda rast gəlmək olmur.

Sual cümlələri. Tapmacalarının sintaktik baxımdan tədqiqi göstərir ki, tapmaca sintaksisi sual cümlələri əsasında qurulmuşdur. İstənilən tapmaca, əslində bu və ya digər şəxsə ünvanlanmış sualdır. Onların bəzilərində müəyyən sual intonasiyası, sual əvəzlilikləri, ədatları açıq şəkildə işlənir. Bu qəbildən olan tapmacalar sual cümlələrinə xas bütün morfoloji, sintaktik əlamətləri ehtiva edir və onların sual cümləsi olması heç bir şübhə və ya mübahisə doğurmur. Digər qəbildən olan tapmacalarda sual cümlələrinə xas xüsusiyyətlər öz əksini tapmır. Onlar ilk baxışdan nəqli cümlə təsiri bağışlayır. Lakin mahiyyətinə, məqsəd və vəzifələrinə, daşdıqları sintaktik funksiyaya görə onlar da sual cümlələridir.

Müqayisə edilən dillərdə xüsusi sual cümlələrinin yaranmasında sual əvəzlilikləri və sual zərfləri (*kim // who, nə // what, hansı, neçə, necə, hara // where, nə qədər, nə vaxt // when*) mühüm rol oynayır. Tapmacalarda sual əvəzliliklərinin iştirakı ilə yaranmış sual cümlələri daha işləkdir:

Azərbaycan dilində:

- <i>O necə</i> quşdu	Balta vurdum çəkilə,	Yatanda yumru yatar,
ki,	Çəkil yerə tökülə.	Əlinə dərman qatar,
İnsan kimi süd	Quşlardan <i>hansı</i>	Kim istəsə tutmağa,
əmə (556).	quşdu,	Tikəni ələ batar (465).
	Özü düzə çəkilə (25).	

İngilis dilində:

What is always coming, but never arrives? (*Tomorrow*).

Who is that with a neck and no head, two arms and no hands? (*A shirt*).

Where can you find roads without cars, forests without trees and cities without houses? (*On a map*).

When is a door not a door? (*When it's ajar*).

Azərbaycan dilindəki tapmacaların bir qismi “deyil” inkar ədatının köməyi ilə yaranır.

Torpaq deyil, daş deyil,	-Qaradır, qarğa deyil,
Quru deyil, yaş deyil,	Qanadlıdır quş deyil.
Buynuzu var, qoç deyil,	Qoxu bilir, it deyil,
Qanadlıdır, quş deyil (635).	Şirni yeyir, bit deyil (602).

Bu, Azərbaycan dilindəki tapmacaların fərqləndirici xüsusiyyətə

yətidir. İngilis dilinin materiallarında bu cür tapmacalara rast gəlinmədi.

İngilis dilində sual formasında qoyulan tapmacalarda geniş rast gəlinən sintaktik konstruksiya *but* bağlayıcısı ilə bağlanan sintaktik konstruksiyalardır. Azərbaycan dilindəki tapmacalarla oxşarlıq ondan ibarətdir ki, belə tapmacalarda da tapılmalı olan predmet sual əvəzliyi arxasında “gizlənilir”, sual əvəzliyi cümlədə mübtədani əvəzləyir, amma subyekti adlandırmır, xəbər qrupu isə predmetin səciyyəsinə özündə ehtiva edir. Nümunələr:

What has two hands and a face, but no arms or legs? What comes down, but never goes up? What goes up and down but doesn't move? What has a head and a foot, but no body? What is always in bed but never sleeps?

Tapmacaların formalaşmasında sadə cümlənin müxtəlif növləri mühüm rol oynayır. Lakin bu formalaşmada onların payı, xüsusi çəkisi eyni deyil. Bəzən bu və ya digər cümlə növü daha işlək, digəri isə qeyri-fəal olur. Müşahidələr göstərir ki, danışq dili xüsusiyyətlərini daha qabarıq əks etdirən sadə cümlə növləri işləklik dərəcəsinə görə seçilir.

Azərbaycan dilinin tapmaca sintaksisində təktərkibli sadə cümlə növlərinin hamısına rast gəlmək mümkündür. Nümunələr:

Şəxssiz cümlə: *Suyu içilməz, Barı biçilməz* (957).

Ümumi şəxslə cümlə: *Çəyirdəyi qaflıca, Yeyilməyi dadlıca, Kəbəyə get, doyarsan, Nə olduğun duyarsan.* (347). *Bir il əkərlər, Yeddi il biçərlər*

Qeyri-müəyyən şəxslə cümlə: *-Biz-biz, yüz qız idik, Bizi büzdülər, ipə düzdülər.*(284). *-İlan yolu, keçə qılı, Qatarlaşmış gedərlər hey.*(764)

Adlıq cümlələr: *-Qara toyuq, Qarnı yarıq.*(55) *-Qara toyuq, göy cücələr.* (57) *-Dəyirmi təpə, Qızıldan küpə.* (73) *-Yer altında gümüş kəmə.*(92)

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində təktərkibli cümlələr əsasında formalaşan tapmacalar yoxdur. Əldə olan materiallar bunu deməyə əsas verir.

Tabesiz mürəkkəb cümlə. Azərbaycan və ingilis dillərində tapmacalarda tabesiz mürəkkəb cümlənin müxtəlif mənə əlaqələri, bağlyıcı vasitələrlə yaranmış növlərinə rast gəlmək mümkündür.

Zaman əlaqəsi tabesiz mürəkkəb cümlədə ifadə olunan

hadisənin eyni zaman daxilində baş verdiyini göstərir:

<i>Azərbaycan dilində:</i>	<i>İngilis dilində:</i>
-Anam atlandı,	Voiceless it cries,
Xalı qatlandı,	Wingless flutters,
Quyruq bulandı,	Toothless bites,
Qum səpələndi (10).	Mouthless mutters. (<i>The wind</i>).

Ardıcılıq əlaqəsində ifadə olunan hərəkətlər bir-birinin ardınca, sistemli şəkildə icra olunur. Zaman əlaqəsində hərəkətlər eyni zamanda baş verdiyi halda, bu əlaqədə onlar ardıcıl surətdə, bir-birini izləyərək icra olunur

<i>Azərbaycan dilində:</i>	<i>İngilis dilində:</i>
Ağ sandığım açıldı, (1- Sübh çəği) + İçinnən nur saçıldı.	I was carried into a dark room, and set on fire. I wept, and then my head was cut off. (<i>A Candle</i>).

Səbəb-nəticə əlaqəsi. Qarşılaşdırılan dillərdə tapmacalarda işlənən səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə sadə cümlələrin ifadə etdiyi fikirlər biri digərinin nəticəsi və səbəbi olur. Aşağıdakı tapmacalar bu fikri təsdiq edir:

<i>Azərbaycan dilində:</i>	<i>İngilis dilində:</i>
-Gündüz obanı, Gecə sancar dabanı. (395)	You hear it speak, for it has a hard tongue. But it cannot breathe, for it has not a lung. What is it? (<i>A Bell</i>).

Ziddiyyət-qarşılaşdırma əlaqəsi. Tapmacalarda geniş şəkildə işlənən sintaktik strukturlardan biri qarşılaşdırma münasibəti ifadə edən tabesiz mürəkkəb cümlələrdir. Belə cümlələrdə təsvir olunan predmetin əlamətlərinin dəyişkənliyi və ya ziddiyyətliliyi ifadə olunur. Tabesiz mürəkkəb cümlənin bu növündə cümlələr arasında əlaqə ziddiyyət, qarşılaşdırma və fərqləndirmə əsasında olur:

<i>Azərbaycan dilində:</i>	<i>İngilis dilində:</i>
-Çiçəklilər, gül deyil, Ağdı, amma qar deyil İstisi var, gün deyil.(204)	I have not wings, yet I fly. I have not eyes, yet I cry. What am I? (<i>Cloud</i>).

Aydınlaşdırma əlaqəsi ilə bağlı tabesiz mürəkkəb

cümlələrdə birinci hissədəki fikir sonrakı hissədə (hissələrdə) müəyyənləşir. Mübtədaya, xəbərə, tamamlığa görə aydınlaşdırma geniş müşahidə olunur:

Azərbaycan dilində:

-Bir öküzüm var,
ağzından ayran
axar.(979)

-Bir öküzüm var,
quyuğuyla çit hörər.
(980)

İngilis dilində:

I weaken all men for hours each day.
I show you strange visions while you are
away.

I take you by night, by day take you back,
None suffer to have me, but do from my
lack. What am I? (*Sleep*).

Tabeli mürəkkəb cümlələr. Tapmacalarda tabeli mürəkkəb cümlə konstruksiyasının müxtəlif növlərinə rast gəlmək mümkündür. Bunların bəziləri daha işlək, bəziləri isə az işlək konstruksiyalardır.

Mübtəda və xəbər budaq cümlələri. Azərbaycan tapmacaları çox vaxt standart “O nədir ki / o nədi ki”, “o hansı”, “o necə” formaları ilə yaranır. Bu tipli standart ifadələr tapmacaların əvvəlində işlənir və sual mənasında tabeli mürəkkəb cümlə əmələ gətirir:

-O nədir ki, uzağı yaxın eylər.(1190) -O nədi ki, yetmiş iki dil bilir.(1223) -O nədi ki, bədəni dildən, Burnu oddan.(1058) -O necə göldür, suyunu içmək olmaz, -O necə dağdır, otunu biçməklə qurtarmaq olmaz.(803)

Tapmacaların yaranmasında “*O nədir ki//o nədi ki,*” standart sual doğurucu vasitələr daha çox işlənir. “Müasir Azərbaycan dili” kitabında bu tipli cümlələr mübtəda budaq cümləsi kimi izah olunur¹. G.Axundova da “*O nədir ki // o nədi ki*” standart ifadələri ilə yaranmış tapmacaları mübtəda budaq cümlələrinə aid edir². Lakin bu tipli cümlələrin xəbər budaq cümləsi ilə oxşarlığı da çoxdur. Nümunələrə diqqət edək:

-O nədir ki, həmişə başı üstə yeriyər. (1440) -O nədir ki, başın kəsməsən yeriməz. (1332) -O nədir ki, yeriyər, yeriyər, un qusar. (1273)

Bu tapmacaların cavabı belə verilə bilər:

-O çəkməyə vurulan mıxdır ki, həmişə başı üstə yeriyər. // -

¹ Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. III cild. Bakı: Elm, 1981, s. 397.

² Axundова Г.И. Лексика и синтаксис азербайджанских народных загадок. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку: 1986, s. 17.

Həmişə başı üstə yeriyan çəkməyə vurulan mıxdır.

-O qələmdir ki, başın kəsməsən yeriməz. // -Başın kəsməsən yeriməyən qələmdir.

-O dəyirmandır ki, yeriyr, yeriyr, un qusar. // -Yeriyan, yeriyan, un qusan dəyirmandır.

Bütün variantlarda tapmacaların cavabı xəbərlə ifadə olunur.

Tapmacaların bir növü olan bağlamalarda da analogi hal müşahidə olunur:

Sual: O nədi ki, dayanıbdı dayaqsız?

O nədi ki, boyanıbdı boyaqsız?

O nədi ki, doğar əlsiz-ayaqsız?

Üç ay keçər ayağı var, əli var.

Cavab: Göy bir çadır dayanıbdı, dayaqsız,

Ayla gündü, boyanıbdı, boyaqsız,

Qurbağadır doğar əlsiz-ayaqsız,

Üç ay keçər-ayağı var, əli var. (55, 183)

Fikrimizcə, *o nədir ki* // *o nədi ki* standart ifadələri ilə yaranmış tapmacaları xəbər budaq cümləsinə aid etmək daha düzgün olardı.

Əldə olan materiallarda ingilis dilindəki tapmacaların formalaşmasında xəbər budaq cümlələrinin iştirakına rast gəlmədik.

Təyin budaq cümləsi. Azərbaycan tapmacalarının böyük bir qismi “hansı”, “necə” sual əvəzlilikləri ilə yaranır və təyin budaq cümləsi formasında olur: İngilis dilində tapmacalarda işlənən təyin budaq cümləsi baş cümləyə ya nisbi əvəzlik (*who, which, that*) və nisbi zərflərlə (*when, where*), ya da sadəcə yanaşma üsulu ilə, yəni sadaladığımız nisbi əvəzliksiz və zərflərsiz bağlanır. Məsələn:

Azərbaycan dilində:

İngilis dilində:

-O necə ağacdır ki, gündə
bir yarpaq salır. (1429)

Surely all people

Who deserve to be here

-O hansı heyvandı, anadan
saqqalı doğular. (497)

Have visited a place *where*

All And Nothing Can be found

(Dictionary).

Azərbaycan dilində təyin budaq cümləli tapmacaların bəziləri bayatı formasındadır:

-Əzizim, bir anası,

Quşlardan hansı quşdur,

Hərənin öz anası.

Min bala, bir anası. (612)

Azərbaycan tapmacalarında *bir* sözü də təyin budaq cümləsi yarada bilir. Burada *bir* say mənasında deyil, ingilis dilindəki qeyri-müəyyən artıqlı funksiyasında işlənir:

-Kilid-kilid içində,
Kilid sandıq içində
Binaya bir od düşdü,
Biz də yandıq içində. | -Atamın bir qurşağı var,
Dəstələdikcə qurtarmır. (14)
-Babamın bir donu var,
Qatlayıram qat götürmür. (19) |
|--|---|
- (1033)

Zaman budaq cümləsi. İngilis dilində tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində zaman zərfliyi funksiyası daşdığına görə zaman budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin zamanını bildirir və *when, while, until* və s. bağlayıcılarla baş cümləyə bağlanır. Əldə olan faktik materiallar onu deməyə əsas verir ki, ingilis dilində tapmacalarda zaman budaq cümlələri daha çox *when* bağlayıcısı vasitəsilə baş cümləyə bağlanır. Bəzi nümunələrə diqqət yetirək:

The Moon is my father,
the Sea is my mother;
I have a million brothers,
I die **when** I reach land. (A wave on the ocean)
I come out of the earth, I am sold in the market.
He who buys me cuts my tail, takes off my suit of silk,
and weeps beside me **when** I am dead. What am I? (An Onion)

Kəmiyyət budaq cümləsi. Tapmacalarda kəmiyyət budaq cümləsinin həm analitik, həm də sintetik tipinə təsadüf olunur. Analitik tipli kəmiyyət budaq cümlələrinin bəzilərində budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlib *o // nə qədər ki* və ya *nə qədər* mürəkkəb bağlayıcıları ilə ona bağlanmış olur.

- Göydən gəlir dərvişlər,
Kürkün yerə sərmişlər. | O qədər oynamışlar,
Xurdu-xəşil olmuşlar (111). |
|---|--|

İngilis tapmacalarında kəmiyyət budaq cümləsinin işlənməsinə rast gəlinmir.

Tərz budaq cümləsi. Tərz budaq cümləsi baş cümlədə ifadə olunan iş və hərəkətin icra tərzini bildirir. Tərz budaq cümləsi baş cümlənin fəli xəbərinin *elə, belə* əvəzlilikləri ilə ifadə olunan qeyri-müəyyən zərfliyini konkretləşdirir. Tərz hərəkətə aid xüsusiyyət olduğundan tərz budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsinin xəbəri əsasən fellərlə ifadə olunur.

- Bir sandığım var mərəndi,	Elə açılar, elə yumular,

Nə qıfılı var, nə bəndi Heç kəs bilməz o fəndi (225).

Tərz budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr Azərbaycan tapmacalarında az müşahidə olunur, ingilis dilindəki tapmacalarda isə rast gəlinir.

Şərt budaq cümləsi. İngilis dilində tapmacalarda şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr çox işlənir. Məlum olduğu kimi, şərt budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin icra şərtini bildirir. Müasir ingilis dilində olduğu kimi, tapmacalarda da şərt budaq cümləsi baş cümləyə *if, unless* və s. bağlayıcılarla bağlanır. Əldə olan materiallar ingilis tapmacalarında *if* bağlayıcısının daha işlək olduğunu nümayiş etdirir. Nümunələrə diqqət yetirək:

You can see me. *If you have it, you want to share*

You can feel me. *it.*

If you touch me, you will die. *If you share it, you don't have it.*

What am I? (The Sun). What is it? (A Secret).

Müxtəlif sistemli Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında kiçik folklor janrı olan tapmacaların linqvistik planda tədqiqatə cəlb edilməsi aşağıdakı **nəticələri** çıxarmağa əsas verir:

1. Hər bir dildə olduğu kimi, Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik-semantik özünəməxsusluğu tapmacalarda qabarıq şəkildə əksini tapmışdır. Tapmacaların dilində alınma sözlər, dini termin və anlayışlar, çoxmənalı sözlər, omonimlər, frazeoloji ifadələr, sənət-peşə sahəsini əhatə edən terminoloji leksika, səstəqlidi sözlər və s. geniş müşahidə olunur.

2. Tapmacalar qarşılaşdırılan dillərdə məzmun baxımından müxtəlif sahələrlə - təbiət və təbiət hadisələri, nəbatat aləmi, bitkilər, ağaclar, bostan və tərəvəz məhsulları, meyvələr, heyvanlar, quşlar, insan və insanın bədən üzvləri, geyim və bəzək şeyləri, silahlar, yemək adları və yeyinti məhsullarının adları, musiqi alətləri, kənd təsərrüfatı alətləri və məhsulları, mətbuat və texnika ilə bağlıdır. Həmin tapmacaların linqvistik araşdırmaya cəlb edilməsi müqayisəyə cəlb edilən ədəbi dillərin leksikası, qrammatik quruluşu, inkişaf meylləri və perspektivlərini daha dərinədən öyrənməyə şərait yaradır.

3. Tapmaca sintaksisinin özünəməxsusluğu hər şeydən əvvəl üzvləri buraxılmış yarımçıq cümlə tiplərindən istifadə olunması ilə

səciyyələnin. Belə cümlə konstruksiyaları tapmacaların dilini daha səlis, lakonik edir, konkretləşdirir, “kitab” dilindən fərqləndirir.

4. İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində tapmacalarda sintaktik təkrarlar daha geniş işlənir. Bəzən eyni sintaktik konstruksiya eyni ilə, bəzən isə cüzi dəyişikliklərlə təkrarlanır.

5. Azərbaycan tapmacalarında *o nədir ki, o hansıdır ki* tipli tabeli mürəkkəb cümlə növlərini əmələ gətirən konstruksiyalar işləkdir.

6. Qarşılaşdırılan Azərbaycan və ingilis dillərindəki tapmacalarda sual cümlə tipləri geniş müşahidə olunur. Suallıq cümlələrin mahiyyətindədir. Suallıq tapmacalarda müxtəlif formalarada əks olunur. Bəzi tapmacalarda suallığı ifadə edən forma və ünsürlər açıq-aydın əks olunur. Tapmacaların bəziləri isə adi nəqli cümlə təsiri bağışlayır, hətta onlarda sual intonasiyası da olmur. Yalnız məntiqi baxımdan onun cavab almaq məqsədi ilə işləndiyi məlum olur.

7. İngilis dilində sual formasında olan tapmacalarda geniş rast gəlinən sintaktik konstruksiya *but* bağlayıcısı ilə bağlanan sintaktik konstruksiyalardır. Azərbaycan dilindəki tapmacalarla oxşarlıq ondan ibarətdir ki, belə tapmacalarda da tapılmalı olan predmet sual əvəzliyi arxasında “gizlənilir”, sual əvəzliyi cümlədə mübtədani əvəzləyir, amma subyektə adlandırmır, xəbər qrupu isə predmetin səciyyəsinə özündə ehtiva edir.

8. Tapmacalarda Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşunun bütün vasitələri, cümlə növləri və tipləri əks olunmuşdur: nəqli cümlələr, sual cümlələri, cümlə üzvlərinin iştirakına görə cümlə növləri (şəxssiz cümlə, ümumi şəxslə cümlə, qeyri-müəyyən şəxslə cümlə, adlıq cümlələr, yarımçıq cümlələr), tabesiz mürəkkəb cümlələr (zaman əlaqəsi, ardıcılıq əlaqəsi, səbəb-nəticə əlaqəsi, ziddiyyət-qarşılaşdırma əlaqəsi), tabeli mürəkkəb cümlələr (mübtədə budaq cümləsi, təyin budaq cümləsi, kəmiyyət budaq cümləsi, tərz budaq cümləsi).

9. Azərbaycan tapmacalarında tabeli mürəkkəb cümlə növlərindən daha çox mübtədə, təyin budaq cümlələrinin işləndiyinə rast gəlmək olur. Əldə olan materiallar ingilis tapmacalarında xəbər budaq cümləsinin işlənmədiyini deməyə əsas verir. İngilis tapmacalarında təyin, zaman və şərt budaq cümlələrinin geniş işlənməsi müşahidə olunur.

10. Müqayisə edilən dillər üçün tapmacalarda metaforadan

istifadə edilməsi səciyyəvi xüsusiyyət olaraq qeyd edilməlidir.

Tədqiqatın əsas məzmunu müəllifin çap olunmuş aşağıdakı məqalələrində əksini tapmışdır:

1. Tapmacalar linqvistik tədqiqat obyektini kimi // Filologiya məsələləri. AMEA M. Fizuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Bakı: 2008, № 8, s. 72-80

2. Azərbaycan və ingilis tapmacalarının sintaktik xüsusiyyətləri barədə bəzi qeydlər // Filologiya məsələləri. AMEA M. Fizuli adına. Əlyazmalar İnstitutu, Bakı: 2009, № 6, s. 135-142

3. Tapmacaların mənşəcə lüğət tərkibi haqqında // Kültür Evreni, Ankara-Türkiyə: 2010, № 5, s. 395-400

4. Azərbaycan və ingilis dilləri tapmacalarında terminaloji leksika // Bakı Dövlət Universiteti. Dil və Ədəbiyyat. Bakı: 2010, №1(72), s.49-51.

5. Azərbaycan və ingilis dillərinin tapmacalarında cümlənin intonasiyaya görə növləri // Tədqiqələr. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı: 2010, № 1, s.188-200

6. On the Polysemantic Words, Their Usage Degrees in the Riddles in the Azerbaijani and English Languages // Kültür Evreni, Ankara-Türkiyə: 2010, № 6, s. 348-355

7. Azərbaycan və ingilis dili tapmacalarında sətəqlidi sözlər haqqında // Bakı Slavyan Universiteti. Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. I Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, II c., 3-8 may, Bakı: 2010, s. 78-83

8. Azərbaycan və ingilis dili tapmacalarında işlənən tabesiz mürəkkəb cümlələr arasındakı əlaqələrə dair // Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri. Humanitar elmləri və pedaqogika seriyası, Naxçıvan: 2010, № 2, s. 150-154

9. Azərbaycan və ingilis dili tapmacalarında dini termin və anlayışlar // Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Dillər Universitetinin, Elmi Xəbərləri, Bakı: 2011, №1, s. 154-159

10. Azərbaycan və ingilis tapmacalarında sadə cümlənin struktur-funksional tipləri haqqında // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. Humanitar elmləri və pedaqogika seriyası, Naxçıvan: 2011, №1, s. 130-134

Linguistic analysis of the riddles in the Azerbaijani and English languages

Summary

The dissertation deals with the contrastive investigation of the linguistic peculiarities of the riddles in the Azerbaijani and English languages.

As a means of passing knowledge from one generation to another riddles represent a very early means of literary expression. They served a definite function in rites associated with numerous events in the life of society. Riddles are generally short, puzzle-like poems in which the reader is invited to identify an object, which is described in a mysterious and sometimes playful way.

The investigation consists of an introduction, two chapters, conclusion, a list of used literature.

The Introduction substantiates the choice of the theme and its topicality, defines the aims and tasks of the research, and formulates its novelty, theoretical and practical significance.

In the First Chapter, entitled “The Lexico-semantic Peculiarities of the Riddles in the Azerbaijani and English Languages”, the author investigates the lexico-semantic features of the riddles in the languages of different systems, throws light upon the semantic-functional peculiarities of the riddles as minor folklore genre, studies dialectal, archaic, terminological, religious, vocative and other categories of words used in the riddles.

In the Second Chapter, entitled “The Syntactic Peculiarities of the Riddles in the Azerbaijani and English languages”, the author studies the syntactic peculiarities of the riddles in the mentioned languages, analyses the syntactical constructions, types of simple and composite sentences used in riddles, shows the similar and distinctive syntactic features of the riddles in the Azerbaijani and English languages.

The Conclusion summarizes the results of the investigation.

**Лингвистический анализ загадок в азербайджанском и
английском языках**

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена сопоставительному исследованию особенностей загадок в азербайджанском и английском языках.

Загадки, как средство передачи накопленного знания и опыта, являются одними из первых средств выражения художественного мышления. Загадки играют роль ценного и надёжного первоисточника для изучения живого разговорного языка, общеупотребительной лексики, архаичных слов и выражений, диалектной лексики и в совокупности всего этого – законов развития и истории и языка любого народа.

Диссертация состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы.

Во “Введении” обосновывается актуальность темы, формулируются цель и задачи исследования, описываются научная новизна, теоретическое значение, методы исследования, а также даются сведения об апробации и структуре работы.

В первой главе, названной “Лексико-семантический анализ загадок в азербайджанском и английском языках”, исследуются лексико-семантические особенности загадок в языках с различной системой, освещаются семантико-функциональные особенности загадок, как малого фольклорного жанра. К исследованию привлекаются диалектная лексика, архаичные и заимствованные слова, терминология, религиозная лексика и другие категории слов, употребляемых в языке загадок.

Вторая глава называется “Синтаксические особенности загадок в азербайджанском и английском языках”. В ней выявляются и исследуются синтаксические конструкции, изучаются типы простых и сложных предложений, схожие и различные синтаксические особенности в языке загадок сопоставляемых азербайджанского и английского языков.

В заключительной части обобщаются результаты, полученные в ходе исследования.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
НАХЧЫВАНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

на правах рукописи

ЭЛЬНАЗ АЛИ ГЫЗЫ АЛИЕВА

**ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЗАГАДОК
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ**

10.02.01 – Азербайджанский язык

10.02.04 – Германские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам

Нахчыван – 2011

